

## **РОЗВИТОК ПРАВОВОГО ПОЛОЖЕННЯ ГЛУХИХ В ПЕРІОД З III СТ. ДО Н.Е. ДО XIX СТ.**

Історія людства складається з двох великих проміжків часу: первісного і державно-організованого суспільства. Держава є атрибутом останнього, але вона зародилась в первісному суспільстві. Основною характеристикою соціальних норм первісного суспільства є те, що норми звичаїв передавались з покоління в покоління, ніде не фіксувались, а зберігалися лише у пам'яті людей<sup>1</sup>. Крім цього, аналіз розвитку людської цивілізації показує, що індивідуальні потреби, добробут, економічна та соціальна безпека як окремої людини, особистості, так і цілих спільнот, формуються не ізольовано від соціального середовища, а в певній сис-

---

© *МАРИНЕЦЬ Вікторія Сергіївна* – аспірант Інституту права та суспільних відносин

темі поглядів, почуттів, цінностей та уявлень, які реалізуються за реальних суспільних відносин та діяльності відповідних політичних інститутів<sup>2</sup>.

Проте у процесі розвитку людської цивілізації та державності помічається правова нерівність особи – індивіда у сферах діяльності держави та її політичних інститутів. Нерівність правових позицій індивіда на ранніх етапах розвитку державності була свідченням обмеження свободи, відсутності демократії, низького рівня культури суспільства та незрозумілості державності<sup>3</sup>.

Щоб прослідити розвиток правового захисту осіб з порушенням слуху, потрібно звернутися до грецько-римської історії людства, тому що перші згадки про них далеко заглиблюються в історію. Саме в ті історичні часи формувались законоположення, які потім лягли в основу законодавств багатьох держав та вплинули на формування правового статусу осіб з порушеннями слуху.

Ці проблеми досліджували Малофєєв М.М., А.Цвейбель, Стейнберг М., Базов В.З., Паленний В.О. та інші. Але вони розглядали ці проблеми не у юридичному, а в педагогічному та історичному контексті, зокрема Малофєєв М.М. досліджував систему спеціальної освіти для осіб з фізичними обмеженнями в Західній Європі та історичне відношення до них держави та суспільства; А. Цвейбель розглядав історичне становище глухих у євреїв, їх права в єврейських священних книгах Мишні та Талмуді; Стейнберг М. досліджував становище глухонімих в римські часи та їх становище у відомих XII Таблицях; Базов В.З. та Паленний В.О. розглядають та досліджують історію глухих, їх формування в самостійну лінгвістичну меншину з своєю культурою та мовою.

Гідністю грецько-римської історії є те, що її світогляд був вселенський, а не локальний. Виходячи із цього, історичні факти відношення античного світу до осіб з фізичними вадами допустимо розглядати як загальну позицію античної цивілізації до цього питання. Судження авторитетного для сучасників філософа або середньовічного богослова про людей з фізичними вадами, у тому числі про осіб з порушенням слуху, сприймалось за нормативну установку для сподвижників у області юриспруденції, медицини та педагогіки.

Суспільство, вважаючи окремих своїх членів неповноцінними, обмежувало їх громадські права або ускладнювало їх повсякденне життя, виключало із повноцінного культурного життя, деструктивно впливало на їх розвиток і не тільки не допомагало цим людям реабілітуватися, а ще сприяло ускладненню їх входження в соціум<sup>4</sup>.

До людини з фізичною вадою під час усіх історичних епох відносились з упередженістю не тільки тому, що інвалід не міг приймати участь в суспільному житті, але й тому, що у здорової людини він викликав містичний страх.

Очевидно, що суспільна увага фіксувалась на фізичних вадах, які відрізняли їх носія від більшості оточуючих. Саме про цих осіб йде мова у античних та середньовічних законодавчих актах, історичних документах, літературних джерелах.

Проведений аналіз античних законодавчих актів та ще більш ранніх законоположень показує, що протягом тисячоліть закон сприймав людей з порушенням слуху (далі – глухі) як неповноцінних громадян та захищав від них суспільство.

Формально першим законом, який диктував правила в стосунках з людьми, які мали проблеми зі слухом, можна вважати Старий Завіт: «Не будеш проклинати глухого, а перед сліпим не роби перешкоди, і будеш боятися Бога свого.» (Левіт 19:14). Водночас цей же Левіт забороняє глухим брати участь у таїнствах :

«Ніхто, у кого на тілі є вада, не повинен приступити - ні сліпий, ні кульгавий, ні потворний.» (21:18). «Ні одна людина із сім'я Барона священика, у кого на тілі є вада, не повинна приступати, щоб приносити пожертви Господу; недолік на ній, тому не повинна вона приступати, щоб приносити хліб Богу своєму...» (21:21).

Важко сказати, яка із Біблейських заповідей ретельно виконувалась –милосердне відношення до інваліда чи не допуск його до таїнств. Історичний досвід показує, що релігійні заборони щодо інвалідів завжди виконувались суворо, ніж рекомендації проявляти милосердя до них.

Укладачів римського права, яким в той час були Закони XII Таблиць (451–450 до н.е.), можна вважати першими юристами, які вперше зафіксували наявність у суспільстві осіб з фізичними вадами. Їх не цікавила природа та причини фізичної неповноцінності. Замість цих причин їх турбувало судове підтвердження факту фізичних та розумових вад, встановлення можливих негативних для суспільства наслідків.

У римському законі зазначено, що особи, які народились глухими та здатні розмовляти, можуть виконувати свої обов'язки за законом. Глухі від народження, які не вміли розмовляти, були визнані недієздатними та зведені до одного класу з божевільними та немовлятами, які не могли виконати від свого імені ні однієї юридичної дії. Римське законодавство не робило різниці між глухонімими, ідіотами та божевільними, прирівнюючи перших до людей, які позбавлені розсуду, внаслідок чого усі глухонімі не мали юридичних прав<sup>5</sup>.

Імператор Максиміан (240–310) лишив юридичної сили усі розпорядження глухонімих, оскільки по його закону заповіт належало формулювати усно або письмово. Тому глухий, який не вмів писати або говорити, вважався законом мертвим і, відповідно, безправним<sup>6</sup>. Крім того, глухонімих не міг укладати такі договори, як стимуляція, чи порушувати позов в легісакційному процесі<sup>7</sup>. Це були ті юридичні норми, які жорстко обмежували права глухих і проіснували багато віків.

Пізніше була проведена кодифікація Римського права візантійським імператором Юстиніаном I (482 - 565), яка не внесла ніяких змін до законів щодо глухих, тільки систематизувала стародавні едикти щодо глухих і німих. Під час правління Юстиніана I закон закріпив за глухонімими право на приватну власність та на отримання спадщини, але лишив їх права робити заповіт, винятки робились тільки для осіб, які пізно втратили слух та мову при умові, що вони зможуть виразити свою волю письмово.

Таким чином, глухонімі та особи, які не могли висловити свою волю загальнодоступним способом, у римські часи не мали заповідальної правоздатності.

Кодифіковане Юстиніаном Римське право, майже без змін сприйняте у VI столітті вестготами та франками, стало основою законодавства більшості європейських країн. Через цю обставину в державах, де превалювало цивільне право, юридичний статус глухонімих не переглядався до XIX ст.

Відношення до глухих було не однорідним, а коливалось від агресивного до співчуття. Це залежало від суспільства, у якому вони перебували. Якщо у Давній Греції глухих не вважали об'єктом суспільної уваги та визнавали такими, яких неможливо було навчити, то в Ізраїлі їх захищав закон та навіть приймались спроби їх індивідуального навчання.

Становище ізраїльських глухих у ті часи досліджував ізраїльський дослідник Авраам Цвейбель. Він оцінював традиційний іудейський погляд на глухоту як

амбівалентний та пояснював це тим, що Мишна і Талмуд (210 р.) включають глухих в ту категорію, до якої включають «відстаючих у розвитку» та неповнолітніх. Ця категорія включала людей, які, як раніш вважалося, не володіли пізнавальними навиками у повному обсязі. Їх легальна відповідальність, пов'язана з грошима та майном, обмежувалась, вони не повинні були дотримуватись релігійних приписів, та їхня відповідальність за деякі вчинки заперечувалась. З іншої сторони, вони мали повний односторонній захист: якщо будь-яка людина, яка причинила їм шкоду, то визнавалась злочинцем, тоді як самі глухі не визнавались винними, навіть якщо ті спричинили шкоду комусь<sup>8</sup>.

У цих джерелах терміном «глухий» визначалися глухі, які зовсім не говорили, тобто глухонімі. А це означає, що глухі, які говорили, вважались людьми з рівними правами та відповідальністю, прирівнювались до нормально чуючих. Мова не завжди мала на увазі «чисте мовлення», достатньо було часткової здатності говорити.

Крім того, А. Цвейбель стверджує, що система перевірки наявності у глухих мінімальної комунікаційної здібності надавала деяким глухим юридичну рівність в питаннях, пов'язаних з майном, в тому числі з нерухомістю.

В Мишні у стародавніх євреїв II століття н.е. зафіксовано, що глухонімі можуть висловлюватися знаками та отримувати інформацію за допомогою знаків, та цей метод спілкування доречно застосувати в судовому розгляді.

За словами А.Цвейбеля, мудреці видавали закони, які реально давали глухим людям можливість мати легальний статус, що відповідав статусу чуючих та ще в додаток отримувати протекцію.

Крім наданих ним прикладів, А. Цвейбель підкреслює те, що Мишна та Талмуд ніколи не включали глухих до категорії «душевнхворих», таким образом, не допускали сумнівів у їх емоціональній зрілості.

На протязі століть в Європі проходили кардинальні зміни: створювались та руйнувались імперії, рабовласницькі держави змінювались на феодальні з формою абсолютної монархії, виникала та отримувала поширення нова релігія, змінювався державний устрій, мінявся уклад життя, розвивалась наукова думка, але європейське середньовічне законодавство незмінно слідувало античному розумінню прав, точніше, безправності глухих.

Одне із чільних місць у системі феодальної держави посідала церква, догми якої були водночас і політичними аксіомами, а біблійні тексти у суді мали силу закону. Особливо відчутний вплив мала християнська церква в Західній Європі, де вона безроздільно панувала у сфері духовного життя впродовж усього середньовіччя. В руках священнослужителів політика та юриспруденція, як і решта наук, залишалися галузями богослов'я, до них застосовували однакові принципи<sup>9</sup>. Ця церква трактувала глухоту як Господню кару, що зумовлювало ізоляцію нечуючої людини від суспільства з часу її народження.

Виникнення і розвиток Давньоруської землі з центром у Києві (VI–VIII ст.) зумовлені інтеграційними політико-економічними процесами внаслідок дії низки внутрішніх і зовнішніх чинників на території східних слов'ян. Внаслідок чого виникла міцна централізована держава з системою політичної влади, яка базувалась на принципах ранньофеодального монархізму і федералізму. Вона належала до найбільших, найкультурніших, найрозвинутіших економічно й політично держав середньовіччя, де церква була більш милосердна до фізичних та душевних вад людини, ніж церква в Західній Європі.

Безперечно, Русь не була державою в сучасному розумінні цього слова. Періодично вона набувала ознак клаптикової ранньофеодальної імперії, між князівської федерації або конфедерації<sup>10</sup>. Такі зміни відбувались внаслідок природних процесів при становленні держави. К.Франц вважає, що держава таким чином виникає із природних сил та по своїй суті є творінням природи<sup>11</sup>.

За соціальною структурою і правовим статусом населення Київської Русі (VIII–IX) поділялося на численні, строкаті групи, які ще не мали того майже замкненого характеру, що його матимуть пізніше суспільні стани.

Перші письмові згадки про глухих на Київській Русі відносяться до 996 року. Саме у цьому році великий князь Володимир вперше спеціальним указом закріпив за церковною владою та єпископом турботу про убогих, у тому числі й про глухонімих. Таким чином, за захист глухих стало відповідати канонічне (церковне) законодавство. Велике значення в піклуванні про глухих відіграв Києво-Печерський монастир, де по ініціативі Феодосія Печерського був організований притулок для сліпих, німих та глухих<sup>12</sup>.

До джерел канонічного законодавства належить збірник церковних та мирських законів, так звана «Кормча книга», яка складалася із «Еклоги», «Прохірона» та збірника права під назвою «Закона судного людем». Вони набрали юридичної сили в церковних судах внаслідок рецепції ряду норм візантійського права.

При формуванні «Кормчої книги» рецепція законоположень відбулась не з римського, а з візантійського права – «Номоканонів», котрі містили висловлювання про людяне та милосердне відношення до глухих. Завдяки цьому руська «Кормча книга» містила висловлювання про гуманне відношення до глухонімих.

«Кормча книга» захищала глухих від слов'янських жреців (подається мовою оригіналу):

п<sup>р</sup>авно , н<sup>з</sup> . сл<sup>ѣ</sup>п<sup>о</sup>м<sup>ѣ</sup> и г<sup>л</sup>ух<sup>о</sup>м<sup>ѣ</sup> и хро<sup>н</sup>и<sup>т</sup>  
м<sup>ѣ</sup> пос<sup>ѣ</sup>м<sup>ѣ</sup>х<sup>ѣ</sup>а<sup>с</sup>а , да ш<sup>л</sup>у<sup>ч</sup>и<sup>т</sup>с<sup>ѣ</sup>а . т<sup>ѡ</sup> .  
ѡ<sup>ц</sup>е кот<sup>ѡ</sup>рын прич<sup>ѣ</sup>т<sup>н</sup>ик<sup>ѣ</sup> г<sup>л</sup>ум<sup>н</sup>и<sup>т</sup>с<sup>ѣ</sup>а и по  
см<sup>ѣ</sup>х<sup>ѣ</sup>ает<sup>с</sup>а , сл<sup>ѣ</sup>п<sup>о</sup>м<sup>ѣ</sup> и г<sup>л</sup>ух<sup>о</sup>м<sup>ѣ</sup> и хро<sup>м</sup>  
м<sup>ѣ</sup> , ил<sup>и</sup> и<sup>н</sup>ѣ<sup>м</sup>и о<sup>ѡ</sup>ды т<sup>ѣ</sup>л<sup>ѣ</sup>с<sup>н</sup>ыми бо<sup>л</sup>  
ш<sup>ѣ</sup>м<sup>ѣ</sup> , тако<sup>ѡ</sup>ын да ш<sup>л</sup>у<sup>ч</sup>и<sup>т</sup>с<sup>ѣ</sup>а , ѡ<sup>к</sup>о<sup>в</sup>о<sup>в</sup>  
т<sup>ѡ</sup>р<sup>ѡ</sup>а созд<sup>ѡ</sup>вшем<sup>ѣ</sup> того б<sup>ѣ</sup>г<sup>ѡ</sup> .

«...Да возьмут на себя мирських верей попечение.. Немоглухих управлять и не дать в руке обидящих стяжание их»; «Аще кто из клира глухому или слепому посмеется, да будет отлучен. Такожде и мирянин»; «Глух и слеп епископ не будет. Глух же сын, или слеп, да не будет епископ, не яко скверен, но да церковные вещи пребывают без пакости»<sup>13</sup>.

У інших джерелах права Київської Русі, наприклад, в Руській Правді, не містяться положення про правове становище глухих.

Соборне Уложеніє Олексія Михайловича 1649 року вперше безпосередньо згадує про глухих. До цього глухих відносили до категорій підопічних (удів,

сиріт, вбогих), не виділяючи окремо. Уложеніє надавало їм право на спадкування та право власності на землю. Таким чином, глухі мали змогу володіти маєтком та в той же час їх звільняли від надавання свідчень.

На початок XIX ст. більша частина території України входила до складу Російської імперії. Відносини громадян, які проживали на цій території у дореволюційний період, регулювались Зводом законів Російської імперії, який набув поширення на території України в 1840–1842 рр. Цей звід став першим джерелом права в дореволюційній Україні, який містив у собі багато положень щодо прав глухих. Ці положення охоплювали різні сфери їх діяльності: освіту, громадську службу, чиноводство, спадкування, нотаріальні справи, військову повинність, право опіки, взяття законного шлюбу та інші сфери діяльності.

Ключову роль для правового статусу глухонімих у цей період мало закріплене у Зводі законів Російської імперії видання 1887 року положення про встановлення над ними опіки до 21 року. Беручи до уваги цю обставину, що глухонімі в Російській імперії, в тому числі глухонімі України, визнавались повнолітніми не у 18 років, як усі громадяни, а на 3 роки пізніше. Це означало те, що до досягнення 21 року вони були практично безправними. Навіть по досягненні повноліття глухонімі продовжували вважатися неправоздатними до тих пір, доки їм не буде проведено законний огляд в лікарській установі у присутності губернських посадових осіб, на підставі статей 368, 371 і 372 Зводу законів Російської імперії. У випадку, коли особа, яку оглядають, могла вільно висловлювати свої думки та свою волю, їй надавалось право розпоряджатися власним майном нарівні з повнолітніми. Проте, якщо буде встановлено, що надавати особі таке право небезпечно, то при пред'явленні Урядовому Сенату, над цим німим або глухонімих назначали опікунство (ст. 381 т. X Зводу законів Російської імперії).

Потрібно взяти до уваги одну обставину, яка є у статті 381 т. X Зводу законів (подається мовою оригіналу): *«Глухонемые и немые состоят под опекой до 21 года. По достижении совершеннолетия производится им законное освидетельствование во врачебной управе в присутствии губернских должностных лиц на основании статьи 368, 371 та 372. Когда окажется, что свидетельствуемый может свободно изъяснять свою мысль и изъяснять свою волю, то представляется ему право управлять и распоряжаться своим имуществом наравне с прочими совершеннолетними...»*.

Саме ця фраза *«свободно изъяснять свои мысли»* дає підставу розуміти так: коли глухонімиї може висловлювати свої думки «вільно», щоб усі його розуміли, це може бути тільки за допомогою письма. Це вказує на те, що ця стаття передбачає грамотність глухонімого. Проте, казати про масову грамотність серед глухонімих не можливо, не кажучи про дореволюційний період на Україні. Тільки одиниці із тисяч глухонімих могли у той час навчатися грамоті, а інша частина була безграмотною.

Аналіз вищевикладеного дає змогу зрозуміти, що протягом багатьох століть глухі зазнавали дискримінації, яка була узаконена та зафіксована у законодавстві. Незалежно від станової приналежності своїх батьків глухі були віднесені до «неповноцінної» частини населення не тільки суспільною думкою, а ще й законом. Відношення стародавнього суспільства та держави до глухих коливалось від агресивного і нетерпимого до байдужого, внаслідок чого глухі мали дуже низький суспільний статус та були обмежені в правах, а інколи взагалі не мали ніяких прав.

Таким чином, суспільству потребувалось близько двох тисяч років, щоб пройти шлях від відторження та агресії до першого усвідомлення необхідності піклування про осіб з фізичними вадами, у тому числі і про осіб з порушенням слуху. З часом законодавство поступово перестає обмежувати дієздатність глухих та розширює їхнє коло цивільних прав і обов'язків.

**1.** Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права: Підручник. – К.: Кондор, 2006. – С. 29. **2.** Шевчук П.І. Соціальна політика. – Львів: Світ, 2003. – С. 3. **3.** Зайчук О.В., Оніщенко Н.М. Теорія держави і права. Академічний курс. Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ebk.net.ua> **4.** Кормчая Йосифа 1650 года. – С. 12. **5.** Старий Завіт, Левіт 19:14; 21:18; 21:21. **6.** Малофеев Н.Н. Специальное образование в России и за рубежом: В 2-х частях. – М.: «Печатный двор», 1996. – С. 12. **7.** Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 265. **8.** Базоев В.З., Паленный В.А. Человек из мира тишины. – М.: ИКЦ «Академкнига», 2002. – С. 360. **9.** Кельман М.С., Мурашин О.Г. Цит. праця. – С. 76. **10.** Іванов В.М. Історія держави і права України. Навч. посіб. – К.: Атіка, 2003. – С. 36. **11.** Право, законодательство и администрация в философских и исторических исследованиях и монографиях. Т.III. – С.-Петербург, 1870. – С. 12. **12.** Базоев В.З., Паленный В.А. Цит. праця. – С. 421.